

**ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM:
MUAMMO VA YECHIMLAR
ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA**

 +998335668868

 <https://innoworld.net>

zenodo

2025

**«INNOVATIVE WORLD» ILMIY TADQIQOTLARNI QO'LLAB-
QUVVATLASH MARKAZI**

**«ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOTLAR: MUAMMO VA
YECHIMLAR» NOMLI 2025-YIL № 3-SONLI ILMIY, MASOFAVIY,
ONLAYN KONFERENSIYASI**

**ILMIY-ONLAYN KONFERENSIYA TO'PLAMI
СБОРНИК НАУЧНЫХ-ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЙ
SCIENTIFIC-ONLINE CONFERENCE COLLECTION**

Google Scholar

ResearchGate

zenodo

ADVANCED SCIENCE INDEX

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

MATNNING TUZILISHI VA UNING LINGVISTIK BIRLIK SIFATIDAGI O'RNI**Toshtemirova Nodira Shokir qizi**

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi talabasi
Nodiratoshtemirova83@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada matn lingvistikasi fanining shakllanish jarayoni, uning asosiy tushuncha va nazariy yondashuvlari, shuningdek, matnning lingvistik xususiyatlarini o'rganishda yuzaga keladigan muammolar yoritilgan. Matnning strukturaviy, semantik va pragmatik tomonlari tahlil qilinib, tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi izlanishlarning hozirgi yo'nalishlari haqida fikr yuritiladi.

Аннотация: В статье рассматривается процесс становления лингвистики текста как дисциплины, её основные понятия и теоретические подходы, а также проблемы, возникающие при изучении языковых свойств текста. Анализируются структурно-семантические и прагматические аспекты текста, рассматриваются современные направления исследований в лингвистике и литературоведении.

Abstract: This article discusses the process of formation of the discipline of text linguistics, its main concepts and theoretical approaches, as well as problems arising in the study of the linguistic properties of the text. The structural, semantic and pragmatic aspects of the text are analyzed, and current directions of research in linguistics and literary studies are considered.

Kalit so'zlar: matn lingvistikasi, yaxlitlik, izchillik, pragmatika, semantika, til birligi, kommunikatsiya.

Ключевые слова: лингвистика текста, целостность, связность, прагматика, семантика, языковое единство, коммуникация.

Key words: text linguistics, integrity, coherence, pragmatics, semantics, language unity, communication.

Tilshunoslik tarixiga nazar tashlasak, dastlab ilmiy izlanishlar so'z, morfema va gap darajasida olib borilgan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa lingvistik tadqiqotlarda matn alohida obyekt sifatida e'tiborga olinmoqda. Chunki insonning kommunikativ faoliyati yakka gaplar emas, balki mazmunan tugallangan matn orqali ro'yobga chiqadi. Matn lingvistikasi bugungi kunda tilshunoslikning mustaqil va muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u matnning tuzilishi, mazmuni, izchilligi va uslubiy xususiyatlarini o'rganadi. Ammo matnning lingvistik xususiyatlarini tadqiq etishda ko'plab nazariy va amaliy muammolar hamon mavjud. Matn lingvistikasi mustaqil fan sifatida XX asr o'rtalarida shakllangan. G'arb tilshunosligida Z. Harris, T. van Deyk, R. Bart, M. Bakhtin kabi olimlar bu sohada katta hissa qo'shgan. O'zbek

tilshunosligida esa A. Habibullayev, N. Mahmudov, B. O'rinboev, Q. Rasulov singari olimlar matnning nazariy va amaliy muammolarini tadqiq qilganlar. Matn — bu faqatgina gaplar yig'indisi emas, balki ularning semantik va sintaktik bog'lanishidan hosil bo'lgan yaxlit kommunikativ birlikdir. Matnning ta'rifidagi turlicha yondashuvlar mavjud bo'lgan. Ba'zi olimlar matnni faqat yozma shaklda ko'rsa, boshqalar og'zaki nutqiy matnni ham qamrab oladi. Yaxlitlik va izchillik masalasi: Matndagi gaplar qanday qilib yagona g'oya atrofida birlashadi? Izchillikni ta'minlovchi vositalar (bog'lovchilar, leksik takror, referensiya) hali ham yetarlicha tadqiq etilmagan. O'zbek tilshunosligida matnni o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir. Chunki ta'lim jarayonida matnni to'g'ri tahlil qilish o'quvchilarning matn yaratish kompetensiyasini rivojlantiradi. Shuningdek, tarjimashunoslik, adabiyotshunoslik va axborot texnologiyalari sohasida ham matn lingvistikasi muhim ahamiyatga ega. Bugungi kundagi o'zbek tilshunosligida matn sohasidagi tadqiqotlarda ham matnni faqat yozma nutq shakli degan qarashlarga duch kelish mumkin. Jumladan, M. Hakimovning nomzodlik dissertatsiyasida quyidagi fikrlarni uchratamiz: "Nutq –bu so'zlovchining nutqiy jarayoni bilan aloqador bo'lgan hodisa sifatida ifoda etilsa, matn (tekst) ham ana shu nutqiy hodisaning yozilgan ("bosma harf orqali aks etgan") parchasidir... "Nutq" o'zining yozma shaklida "matn" atamasiga teng keladi... Har qanday nutqning yozma shakli matn tushunchasi mohiyatini ifoda etadi... Tekst –og'zaki nutq, kontekstga nisbatan stabillashgan, ma'lum qoida, qonuniyatlar va adabiy til me'yorlari asosida shakllangan yozma nutq... Matn bir vaqtning o'zida emas, balki bir necha asr avvalgi va keyingi shaxslar o'rtasidagi aloqa munosabatini yuzaga chiqaruvchi vositadir"[10.17-21]. Ushbu qarashlar ayrim tilshunoslarning e'tiroziga sabab bo'ldi. Jumladan, S. Muhamedova va M. Saparniyozovalarning hamkorligida chop etilgan "Matn lingvistikasi" kitobida yuqoridagi fikrlarga nisbatan bir qancha e'tirozlar bayon etilgan: "Avvalo, aytish joizki, kishilar o'rtasidagi aloqa – kommunikatsiya matnlar vositasida amalga oshar ekan (va bu hol matn lingvistikasining yaratuvchilari, umuman, matn tadqiqotchilarining aksariyati tarafidan e'tirof etilgan ekan), matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash shakllanib ulgurgan mavjud matn nazariyasi qoidalariga zid bo'lishi turgan gap. Axir, kishilar o'rtasidagi har qanday kommunikatsiya faqat va faqat yozma shaklda amalga oshishini tasavvur etib bo'lmaydi. Matn tushunchasining izohini bir qator adabiyotlarda bir-biriga yaqin ma'noda uchratish mumkin. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da matn tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi. "Matn arabcha so'zdan olingan bo'lib, yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst degan ma'nolarni anglatadi va yozuvda bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat deya izohlanadi" [1.557]. Izohli lug'atdagi matn (tekst) terminida ham og'zaki, ham yozma shakldagi nutq parchasi matn bo'la olishini kuzatish mumkin. Shuningdek, ensiklopedik lug'atda matn atamasiga teng keluvchi tekst

tushunchasiga quyidgicha izohlanadi: "Tekst (lotincha) muayyan tilning qonun-qoidalari, muayyan belgilar sistemasiga muvofiq tuzilib, axborot beruvchi gaplar, so'zlar (semiotikada belgilar) izchilligi. Muallifning ilova va tushuntirishlardan holi asari." [2.254] Ensiklopedik lug'atda matnning shakily tuzilishi bilan birgalikda uning axborot tashsh funksiyasi ham ta'kidlab o'tilgan. Boshqa bir olim A.Hojiyevga ko'ra, matn – yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman nutq parchasi; tekst. Ushbu ta'rifda olim ham matn tushunchasi og'zaki ham, yozma ham bo'la olishini e'tirof etadi, hamda matn atamasini tekst atamasiga tenglashtiradi. Bunda matnning ko'proq shakliy jihatlariga e'tibor berilgan bo'lsa, ba'zi manbalarda uning funksiyaviy tomonlari haqida so'z boradi. Yuqorida keltirilgan har uchchala ta'rif bilan hamohang tarzda tilshunos olim Z.T.Tohirov ham o'z qarashlarini bayon etgan. Uning fikricha, matn - muallifning yozuvda aks etgan o'z so'zi. A.I.Belich ham ma'lum ma'noda K.Bustning fikrlariga qo'shiladi. Har ikkala olim ham matnning shakli va mazmuni haqida gap ketganda bir-biriga yaqin fikrlarni bildiradilar. Y.M.Lotman "matn ifodalilik (ma'lum bir fikr ifodalangan bo'lishi), chegaralanganlik (mazmun va ifodadagi meyoriylikning bo'lishi) va struktural butunlik belgilariga ega bo'lishi lozim" ligini ta'kidlaydi. Lotmanning fikrlari ham Belich hamda Bustning fikrlariga deyarli teng har uchchala olim ham matnda mazmuniy yaxlitlik, tuzilish jihatdan butunlik va mavzuviy chegaralanganlikka ega bo'lishi lozimligini aytadilar. I.R.Galperin matnning ma'lumot berish, bo'linuvchanlik, kogeziya (aloqalar sistemasi), kontinium (vaqt va makon izchilligi), qismlar avtosemantiyasi, retrospeksiya va prospeksiya, modallik, yaxlitlik va tugallanganlik kabi sakkiz kategoriyasi mavjudligi haqida ma'lumot beradi. Tilshunos olim M.Arriv "Diskurs, ifoda (recit) va bular orasidagi aloqani maydonga keltiradigan butunlikka matn deyiladi". Polyak tilshunosi M.R.Mayenovaning ta'biri bilan aytganda, "Gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatadi" degan hukm yaqinlargacha ochiq haqiqat hisoblangan. Ko'p gaplardan tarkib topgan matnlar keng ma'nodagi grammatika doirasi bilan batamom va to'lasicha chegaralanuvchi bu fan sohasi kuzatishlaridan chetda qoladi". Dunyoda biron-bir, kattadir-kichikdir, xalq yoki qavm yo'qki, uning necha asrlardan beri og'zaki shaklda avloddan-avlodga o'tib yashab kelayotgan rang-barang so'z san'ati durdonalari bo'lmasin. Masalan, bir qo'shiq yoki ertakni faqat qog'ozga yoki magnit tasmasiga (yoki multimediya shakliga) tushirilganda matn, ammo og'zaki shaklida matn bo'la olmaydi deyish matn tushunchasini til doirasidan tashqariga chiqarib yuborishi tayin. Og'zaki nutqiy asarni muayyan vositalar (yozuv, magnit tasmasi, multimediya kabi) yordamida qayd etish axborotning zamon va makonda saqlanishini ta'minlash imkoniyatlaridir, lekin, garchi yozma nutq muayyan tayyorgarlik bilan amalga oshiriladi, shuning uchun u ravon va ishlangan nutq deyilsa-da, buning til birliklarining tabiatiga bevosita jiddiy o'zgartirish kiritadigan ta'siri to'g'risida gapirib bo'lmaydi. Aytish lozimki, tayyorgarliksiz spontan og'zaki nutq va tayyorgarlik bilan ishlangan

yozma nutq o'rtasida muayyan struktur-uslubiy farqlar, o'ziga xosliklarning mavjudligi tabiiy, ammo bu o'ziga xosliklar birining mahsulini matn emas, ikkinchisining mahsulini esa matn deyishga hech bir asos bo'lolmaydi". Shu o'rinda ular O.V.Dolgovaning quyidagi fikrlarini iqtibos sifatida keltirib o'tadilar: "Inson nutqi – bu eng avvalo tilning tovushli shaklidir... Filolog uchun tovushli nutqni o'rganish zarurligi haqidagi fikrning barqarorlashuvi og'zaki va yozma nutq munosabati muammosini hal qilishdaagi birinchi qadam bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Matn lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Matnning lingvistik xususiyatlarini o'rganishda hali ham qator muammolar mavjud: yagona ta'rifning yo'qligi, izchillik va yaxlitlikni belgilashdagi murakkablik, pragmatik jihatlarining yetarlicha tahlil qilinmaganligi. Shunga qaramay, matn lingvistikasi rivojlanib bormoqda va uning tadqiqi nafaqat lingvistika, balki adabiyotshunoslik, pedagogika va kommunikatsiya fanlari uchun ham katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. – Toshkent, 2008.
2. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent, 2010.
3. Van Deyk T. Text and Context. – London, 1977.
4. Bakhtin M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – Moskva, 1986.
5. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London, 1976.
6. Hojaliyev, I. (2021). Methodology and significance of meaning in translation of uzbek literature.
7. Tohirov Z.T Adabiy tahrir. -Toshkent: Tafakkur-Bo'stoni, 2012.
8. Hojaliyev, I., & Ahmadjonov, I. (2019). About term and interpretation. Scientific journal of the Fergana State University, 2(1), 127-129.
9. Muhamedova S., Saparniyozova M.. matn lingvistikasi. toshkent, 2011.
11. Кубрякова Э.С. О тексте и критериях его определения / Текст. Структура и семантика. Т. 1. –М., 2001.
12. Ўзбек тилининг изохли луғати. 2-жилд "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". Давлат илмий нашриёти, 2006.
13. Ensikloppedik lug'at. 2-tom. Toshkent: O'zbek ensiklopediyasi bosh redaksiyasi, 1990.

